

Makale Geliş | Received: 02.06.2017

Makale Kabul | Accepted: 28.06.2017

DOI: 10.20981/kaygi.342422

Funda NESLİOĞLU SERİN

Doç. Dr. | Assoc. Prof. Dr.

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi ,Felsefe Bölümü, TR
Ondokuz Mayıs University, The Faculty of Science-Letters ,Department of Philosophy, TR

efunda@omu.edu.tr

ORCID: 0000-0001-9751-8946

Hume'da Ben İdesinin Bilgikuramsal Temellerinin Bir Çözümlemesi

Öz

David Hume *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*'de ben idesinin bilgikuramsal temellerini araştırırken, bir yandan hiç kuşku duyulmaksızın kabul edilen ben'e ilişkin bilginin güvenilir temellere dayanmadığını göstermeye çalışıyor, diğer yandan da bu tür bir araştırmanın ancak bir bilim aracılığıyla yapılması gereğine dikkat çekiyordu. Ben idesi için görgül kanıt arayışı, oluşturmaya çalıştığı insan biliminin deneysel temelleri olması gerektiği gibi insan doğasına ilişkin araştırmalar için yeni bir uslamlamayı da imliyordu. Hume'un önerdiği uslamlama yöntemi, geleneksel felsefenin insan zihnine dair yaklaşımının artık savunulamaz olduğunun bir göstergesidir. Bu yazıda Hume'un ben idesi öğretisini oluştururken, zihinsel etkinlikleri doğal bir süreç içerisinde kalarak açıklama girişimi irdelenecek, ortaya koyduğu kavramsal ve ilkesel yeniliklerin günümüzde bilişsel bilimler olarak tanımlanan alanın doğuşunda etkili olduğu savunulacaktır. Bu amaçla, ben idesinin oluşumundaki bilgikuramsal temeller, kişi-özdeşliği öğretisine ve bu tür bir özdeşliği düşünmemizi olanaklı kılan belleğin rolüne dikkat çekerek çözümlenecektir.

Anahtar Sözcükler

Hume, Kişi Özdeşliği, Bellek, Ben, Algılar Demeti Kuramı.

Giriş

David Hume, *İnsanın Doğası Üzerine Bir İnceleme*'de¹ bütün bilimler için temel oluşturacak, insan doğasını araştıran deneyci bir bilim kurmaya çalışır. Hume, deneysel uslamlama yöntemine dayalı böyle bir bilimin, diğer araştırma alanları ve bilimlere göre öncelikli olması gerektiğini, çünkü diğer tüm bilgiler için bir temel işlevi görebileceğini savunur. Hume'a göre, tüm bilgikuramsal yanlışların, yöntemsel sorunların giderilmesi, öncelikle insan doğasının tüm yönleriyle doğru biçimde kavranmış olmasını gerektirir. Bu amaçla Hume, insan biliminin temel ilkelerini saptadığı *İnceleme*'nin ilk ana bölümünde idelerin kökenleri ve insanın karakteri, zihinsel gücün sınırları gibi sorunları; ikinci bölümde, insan doğasının tutku yönünü inceler; üçüncü bölümde ise, ahlak olarak tanımladığımız olguyu nasıl olup da usun değil, ama insan duyarlılığının açıklayabildiğini irdeler.

“Ben” bilgisinin nasıl oluştuğu sorunu, Hume'un insan bilimi projesinin odağında yer alır. *İnceleme*'nin ana bölümlenmesine koştur olarak “ben idesini”², “düşünce ya da “imgelen” ve “tutku ya da ilgi” bakımından olmak üzere iki farklı açıdan soruşturur. Dolayısıyla “ben”, bir yandan “düşünce ve imgelemimizin nesnesi” iken, diğer yandan da “tutku ve istencin öznesi”dir. Hume'un zihne ilişkin bu çözümlemesi, sırasıyla “ben'in zihinsel yanı” ve “ben'in eyleyen yanı”na karşılık gelmektedir. Bu yazıda, ben idesinin bilgikuramsal temelleri soruşturulduğu için özellikle ben'in zihinsel yanına odaklanılacaktır.

Hume, zihinsel bir birlik olarak ben idesiyle ilgili genel kurallar belirlemeye çalışırken, öncelikle filozofların genellikle ruh ya da benliğe ilişkin bir bilince sahip olmalarına rağmen, bunun için herhangi bir görgül kanıt sunamamış olduklarını göstermeyi amaçlar. Buna rağmen Hume “ben” idesi diye adlandırdığımız bir şeyin var olduğunu, bunun “kavranamayacak bir hızla birbirini takip eden ve sürekli bir akış ve hareket içinde olan farklı algıların bir demetinden ya da derleminden başka bir şey olmadıklarını” (Hume 2009: 174) vurgulayarak ve ardından bu algılar demetinin bir yanılısına olduğunu belirterek kabul eder. Hume'a göre yapılması gereken, hangi ilkelere dayalı olarak “ben” idesinden sözdebildiğimizi ortaya çıkarmaktır.

Hume ben idesinin basit ve özdeş oluşunu dayandırdığı genel ilkelere söz ederken, ben'in zihinsel yönlerinin neler olduğunu göstermeye çalışıyordu; bu sadece ben'in ne olduğu değil, aynı zamanda ne olmadığını da açığa çıkarılması anlamına gelmektedir. Bu bağlamda, ben, ne ölümsüz ruh ne de görgül temelleri aşan mutlak tözdür. Bu yaklaşımı her ne kadar çağdaşı düşünürler için oldukça farklı ve kabul edilemez olsa da kimileri ise Locke'un görüşleriyle uyumlu, hatta devamı niteliğinde olduğunu düşündü. Örneğin Donald C. Ainslie'ye göre, Locke'un ben-

* Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Felsefe Bölümü

Bu çalışma “The Formation of The Self as Mental Unity and as Moral Agency In Hume's Philosophy” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

¹ Hume'un bu eseri yazının bundan sonraki kısımlarda *İnceleme* biçiminde gösterilecektir.

² Hume'un *İnceleme*'sinin Türkçe çevirisinde İngilizce “idea” sözcüğü “tasarım” olarak karşılanmış olmasına rağmen, bu yazıda karşılık olarak “tasarım” değil, “ide” kullanılacaktır.

bilincinin her yerde var olduğu yönündeki savı, Hume'un araştırmasının amacını belirlemiş olabilirdi (Ainslie 2001: 557-78; 2008:143-44), Locke'un, düşünürken, algılarken ya da eylemde bulunurken her zaman kendi benimizin bilincinde olduğumuzu öne sürdüğü doğrudur, ancak varlığın bu kendilik bilinci, hiçbir şekilde ben'in doğasına ilişkin bir bilinçliliği içermez. Dolayısıyla Locke'un öğretisinde ben'in doğasının basit ve özdeş oluşuyla ilgili bir bilinçlilik durumu sözkonusu değildir; Locke'a göre, daha çok düşüncelerin ve eylemlerin bilincindeyizdir, bu bilinçlilik aracılığıyla kişiler olarak özdeşliğimizi *kurarız*. Dolayısıyla Hume ve Locke'un ben'e ilişkin görüşlerindeki bu temel farklılık, Hume'un Locke'un sözkonusu savını araştırmak üzere yola çıkmış olduğu tezinin kabul edilmesini güçleştirmektedir.³

Hume *İnceleme*'de öncelikle insanın nasıl ve neden düşündüğü, hissettiği ve eylediğine dair genel ilkelerin, insan doğasına yönelik genel doğruların neler olduğunu araştırıyordu. Bu araştırması, Barry Stroud'un da vurguladığı gibi, çağdaşı filozofların yaptıkları türden çözümlemeler ve ussal yeniden kurmalar içermiyordu (Stroud 1977: 222). Hume'un cevabını aradığı sorular, ona göre sadece gözlemler ile gözlemden yapılan çıkarsamalar yoluyla cevaplanabilirdi. Dolayısıyla Hume'un görgül bir sorun olarak ele aldığı ben'in doğası, "ben'in algılar demeti kuramı" (*bundle theory of the self*) aracılığıyla ve belleğin rolü dikkate alınarak bu yazıda irdelenecektir.

Zihnin Özdeşliği

Hume, *İnceleme*'nin "Bellek ve İmgelem" ile "Duyuların ve Belleğin İzlenimleri" başlıklı kısımlarında belleğin yetilerinden sözeder. Bellek hakkında *İnceleme*'nin önceki kısımlarında "izlenimler" ve "ideler" ile ilgili yaptığı açıklamalardan yola çıkarak, izlenimlerin duyu verileri, idelerin ise bunların soluk kopyaları olduğunu ve dolayısıyla imlenen tüm bu süreçlerde sözkonusu duyu verilerinin bellekte bulunması gerektiğine değinir (Hume 2009: 21, 61). *İmgelem*, izlenimlerin basit kopyalarının daha karmaşık ideler oluşturmak için bir araya getirilmesiyle ortaya çıkar. *Zihin* ya da *ben idesi* ise, yine bellek aracılığıyla algıların ilişkilerince oluşturulur. Hume'a göre böyle bir oluşum sürecinde biz "zihin" ya da "ben" idesini edinirken, bunu zihnin algılarına *süreklilik* özelliği olan bir özdeşlik atfederek yapıyoruz; halbuki bu algılarda belirgin değişimler ve kesintiler olduğu/olabileceği açıktır. Zihnin algılarına bu türden bir özdeşlik atfedebilmemiz, zihnin/ben idesinin aynı kaldığını varsaymamızdan kaynaklanmaktadır.

Zihnin algılarına sürekliliği olan bir özdeşlik atfetmemizi, bu algıların ideleriyle imgelemde bağlantılarını sağlayan belli bazı özellikler olanaklı kılmaktadır. Bunlar, öncelikle "benzerlik" (*resemblance*) ve "nedensellik" (*causality*) ilişkileridir. Hume, bir algılar sistemi olarak zihin algılarında bellekten kaynaklanan benzerlikler ve idelerin oluşumunu sağlayan izlenimlerde nedensellik ilişkilerinin olduğunu düşünür; bu ideler, başka izlenimlerin doğmasına yol açarlar. Nedensellik ve benzerlik ilişkileri, imgelemde bir algıdan diğerine *geçiş*i sağlarlar ve Hume'a göre bunun sonucu, "özdeş ben" ya da

³ Hume'un öğretisiyle ilgili çağdaşı düşünürlerin eleştirileri ve tartışmalarla ilgili daha fazla ayrıntı için bkz. Thiel 2011: 383-437

“özdeş zihin” *yanılsamasıdır*. Hume’un özdeşlikle ilgili uslamalarının ayrıntılı bir izleğini sunabilmek için belleğin özdeşlik düşüncesinin oluşumundaki rolünü daha açık hale getirilmesi, bunun için de *bellek-benzerlik* ile *bellek-nedensellik* ve sonradan dışarda bırakacağı *bellek-bitişiklik* ilişkilerinin irdelenmesi gerekir.

Bellek

Hume, eski filozofların töze yönelik inançları ile sıradan insanların dış dünyanın varlığına ilişkin inançlarını üreten mekanizmanın, kişi-özdeşliğini düşündürten mekanizma ile benzer olduğunu öne sürer (Hume 2009: 39, 99). Başka bir deyişle, aynı imgelem mekanizması kişi-özdeşliği durumunda işlemekle kalmayıp, bilişsel uyumsuzlukları ve yanılgıları da aynı şekilde üretmektedir.

Hume, zihnin algılarına sürekliliği olan bir özdeşlik atfetmedeki etkinliği nedeniyle imgelem ve dolayısıyla belleğin önemine dikkat çeker. Bu, Hume’un zihnin algıları arasındaki benzerlik ilişkilerinin, bu algıların anımsanmasıyla birlikte çoğaltıldığına yönelik saptamasında gözlemlenebilir (Hume 2009: 84). Ona göre, bellek, sadece mevcut ilişkilerin pasif gözleyicisi olarak o ilişkileri keşfetmez, aynı zamanda zihnin algılarındaki benzerlik ilişkisini *üretir*. Bu üretim süreci “anımsama” ile etkinleşir. Hume için bir şeyi anımsamak, bir imgeye ya da bir imgeler dizisine sahip olmak anlamına gelir (Hume 2009: 21-2). Çünkü imge, zihne daha önce sunulmuş bir şeyin kopyasıdır, iki ya da daha fazla algıdaki benzerlik ilişkisi de muhakkak birinin bir şeyi anımsamasıyla varolur. Böylelikle, algılar arasındaki benzerlik, bellek yetisi aracılığıyla daha da genişler; bu noktada bellek, bir algılar hattı boyunca zihnin bir geçişine olanak verir. Hume’a göre zihni ya da ben’i ortaklaşa kuran, her şeyden önce ardışık algıları birleştiren bellektir. Burada anlaşılıyor ki, bellek olmaksızın doğal ilişkilerden söz edemiyoruz, dolayısıyla böyle bir durumda, yani belleğin olmadığı ve bu yüzden nedensellik ilişkilerinin ortaya çıkmadığı bir durumda, zihne bir özdeşlik atfetmek olanaksız. Hume bu durumu şöyle ifade ediyor:

Eğer belleğimiz olmasaydı, hiçbir zaman herhangi bir nedensellik kavramımız olmaz ve dolayısıyla da benliğimizi ya da şahsımızı oluşturan o neden-sonuçlar zincirine ilişkin bir kavrama sahip olamazdık. Ancak bellek sayesinde bir kez bu nedensellik kavramını elde ettikten sonra, aynı nedenler zincirini, dolayısıyla da kişilerimizin özdeşliğini belleğimizin ötesine genişletebilir ve bütünüyle unutmış olduğumuz, ama genel olarak var olduğunu varsaydığımız zamanları, durumları ve eylemleri kavrayabiliriz. (Hume 2009: 180)

Hume’un belirttiği gibi, ardışık algılarımızı biraraya getirerek düşüncenin kesintisiz ilerleyişini olanaklı kılan bu ilişkiler, *benzerlik* ve *nedensellik*dir.

Bellek - Benzerlik İlişkisi

Benzerlik ilişkisini tüm felsefi ilişkilerin temel unsuru olarak gören Hume, algıların ardışıklığının yalnızca birbirleriyle ilişkili ayrı nesnelerin bir ardışıklığı olduğunu belirtir (Hume 2009: 25). Bunun nedeni, ardışıklık ilişkisindeki nesnelerin o zamanda

gerçekleşen imgelemin eylemiyle yakından ilgili olmasıdır. Nesneyi kesintisiz, herhangi bir değişim olmaksızın görmemizi sağlayan imgelemin eylemi ile “ilişkili nesnelere ardışıklığı üzerine düşünmemizi sağlayan eylemi”, Hume’a göre “hislerimiz için hemen hemen aynıdır” (Hume 2009: 175). Zihnin iki eylemi arasındaki benzerlik, başka örneklerde olduğu gibi, iki durumun birbirine karıştırılmasına yol açar ve bu yüzden ilişkili ardıl algıların özdeşlik aracılığıyla gerçekten de birleştirildiğini kabul edebiliyoruz. Böylece zihnin algılarının birliğine inanıyoruz ki bu Hume’a göre, benzer inançları üreten mekanizmanın diğer işlemlerinde olduğu gibi bir yanılsamadan ibarettir. Çünkü özdeşlik, “gerçekte farklı algılara ait olan ve onları birleştiren bir şey değil, yalnızca üzerlerinde düşündüğümüz zaman tasarımlarının imgelemdaki birliği nedeniyle onlara yüklediğimiz bir niteliktir.” (Hume 2009: 179)

Ardışık zamanlardaki algılarımız pek çok nedenden dolayı birbirine benzer. Hume bunlardan özellikle biri üzerinde durur; o da, geçmiş deneyimlerimizi anımsayabilmemizle ilgilidir:

[B]ellek geçmiş algıların imgelerini uyandırmamızı sağlayan bir yetiden başka nedir ki? Ve bir imge zorunlu olarak nesnesine benzediği için, benzer algıların düşünce zincirine sık yerleştirilmesi zorunlu olarak imgelemi bir halkadan bir diğerine daha kolay iletmez ve bütünün tek bir nesnenin sürdürülmesi gibi görünmesine yol açmaz mı? Öyleyse bu noktada, bellek özdeşliği keşfetmekle kalmaz ve algılar arasında benzerlik ilişkisi üreterek, onun üretimine katkıda bulunur. İster kendimizi isterse başkalarını irdeleyelim durum aynıdır. (Hume 2009: 179)

Hume belleğin sadece bizim geçmiş benlerimize erişimi sağlamadığını, bir yandan da algılar demetinin oluşumuna da katkıda bulunduğunu öne sürer. Böylelikle önceki öğeleri temsil eden, dolayısıyla onlara benzeyenleri görebiliriz; çünkü “benzerlik”, algıların ardışıklığında zihnin kolayca dolaşmasını olanaklı kılan bir ilişkidir. Bu durum, Hume’un neden belleğin sadece keşfetmediği, bir yandan da kişi özdeşliğini ürettiği yönündeki saptamasını açıklamaktadır.

Bir diğer önemli nokta da geçmiş deneyimlerimize ilişkin algıların belleğimizde bulunmasıdır. Bu, zamana yayılmış varlıklar olduğumuz düşüncesinin en temel kaynağıdır. Ancak anıların bu türden bir mevcudiyeti olgusal değildir, çünkü biz geçmiş deneyimlerimizin tümünü anımsamayız. Ama bir yandan belirli bir geçmişteki deneyimleri ya da olayları anımsayamıyor olmamıza rağmen, buradan, mevcut ben ile geçmişteki ben’in aynı kişiler olmadığı/olamayacağı sonucunu da çıkaramayız. Bu durum bile başlı başına, belleğimizin ötesinde özdeşliğimizi taşıyan başka bir şeyin olması gerektiği, ancak bu yolla özdeşliğimizi düşünebildiğimize işaret eder. Hume, algılarımız arasındaki benzerliğin tek kaynağının bellek olmadığını, belleğimizin ötesinde bu türden benzerlikleri düşleyebileceğimizi ve bu yolla kendimizi şu an anımsayamadığımız zamanlardaki gibi kavrayabileceğimizi belirtir. Bu yüzden Hume’un sadece nedensellik kavramına değil, “insan zihninin doğru idesi” konusunda yaptığı açıklamaları da dikkate almak gerekir:

... [İ]nsan zihninin doğru tasarımı onu neden-sonuç ilişkisi tarafından bağlanmış olan ve birbirlerini karşılıklı olarak üreten, yok eden, etkileyen ve değiştiren farklı algıların ya da farklı varoluşların bir dizgesi olarak görmektir. İzlenimlerimiz karşılık düşen tasarımlarını ortaya çıkarır ve bu tasarımlar da

sırayla başka izlenimler üretir. Bir düşünce bir başkasını kovalar, ardından bir üçüncüsünü yanına çeker ve bu sefer de onun tarafından kovulur. Bu bakımdan, ruhu kendisiyle karşılaştırabileceğim en uygun şey bir cumhuriyet ya milletler topluluğu olacaktır ki, burada çeşitli üyeler karşılıklı yönetme ve itaat bağları tarafından birleştirilirler ve aynı cumhuriyet parçalarının sonu gelmez değişimi içinde kuşaktan kuşağa ulaştırılan diğer kişileri meydana getirirler. (Hume 2009: 179)

Buna göre, tüm bileşenleri, yasaları ya da diğer kurucu unsurlarının tamamı değişse bile cumhuriyetin varlığını sürdürmesi gibi, kişi-özdeşliği yitirilmeden hem izlenimlerin ve idelerin hem de kişiliğin değişmesi olanaklıdır. Bu olanaklılığın kaynağı, kişinin zihnini/ben'ini değişik zamanlarda oluşturan algılar arasındaki sistematik nedensel ilişkilerdir. Yani kişinin izlenimleri, ideleri, karakteri ve yatkınlıklarındaki tüm değişikliklere rağmen nedensellik ilişkisiyle bağlantılı parçaların bulunması, kişi-özdeşliğinin yitirilmemesini sağlar. Bu, tutkular ile imgelem arasındaki ilişkide de gözlemlenebilir; Hume'un ifadesiyle "tutkular açısından özdeşliğimiz imgelem açısından özdeşliğimizi doğrulamaya hizmet eder." (Hume 2009: 180). Ancak Harold Noonan'ın da belirttiği gibi, Hume'un kişi-özdeşliği kavramı en ufak değişikliğe bile engel olan bir temele yaslandığı iddiasıyla pek çok düşünür tarafından eleştirilmiş ve bir sorun olarak görülmüştür (Noonan 1999: 205). Noonan, Hume'un kişi-özdeşliği kavramıyla ilgili itirazları iki grupta toplar. İlkindeki eleştiriler, Hume'un, algıları zihinde varolanlar biçiminde ele alırken algıları şeyleştirdiği ya da böylelikle algıları bağımsız varoluşa sahiplermiş gibi düşündüğü için hata yaptığı noktasında birleşirler. Dolayısıyla bu bakışa göre Hume'un zihni bir cumhuriyete, algıları ise cumhuriyetin yurttaşlarına benzetmesi sorunludur. İkinci gruptaki eleştiriler ise, Hume'u, özdeşliği değişim ile uyumsuz olması gerektiği yönündeki önkabulü dolayısıyla hatalı bulurlar.⁴ Noonan'ın da vurguladığı gibi değişimle ilgili herhangi bir saptama yapılırken, özdeşliğin atfedildiği varlığın türünün göz ardı edilmemesi gerekir; yani, bazı şeyler tanımı gereği değişmeyen şeyler olabilirler, ama çoğu şey için bu geçerli değildir. O bazı şeyler ki değişmeden varlıklarını sürdüremezler, ancak değişmeden kalanlar ise, aslında o şeyin türüyle ilgili olanlardır. Dolayısıyla değişiklikleri bilmek, türün tanımını bilmekle ilgilidir. Bu nedenden dolayı kişilerin pek çok özelliklerinde değişiklikler olabilmesine rağmen, türsel tanımları gereği kesintiye uğramaksızın varoluşlarını sürdürebilirler. Noonan, bu eleştirilerin yapılabilmesinin ancak Hume'un girişiminin yanlış anlaşılmasıyla olanaklı olabileceğini ve eleştirilerin de bunu açıkça gösterdiğini ayrıca belirtir. (Noonan 1999: 205)

Hume, kendimizi zamanda varolan olarak düşünürken, bunu nedenler-sonuçlar zincirinin imgelemesiyle yaptığımızı unuttuğumuzu, ancak anılarımızın ötesine geçtiğimizi anımsadığımızı belirtir (Hume 2009: 180). Dolayısıyla, algılarımız arasındaki benzerlikler kadar nedensellik bağlantıları da, artık anımsanmayan zamanlarda varolan bir sürekli ben'e olan inancımız için önemlidir. Burada Hume'un uslamlamasından çıkarabileceğimiz bir sonuç ise; belleğin bize farklı algılarımız

⁴ Noonan, ikinci gruptaki eleştirilerin klasik kaynağının Terence Penelhum olduğunu belirtir. Hume'un kişi-özdeşliği konusunda tatmin edici bir açıklama getirememiş olduğunu öne süren Penelhum (1975: 75), bunun en önemli nedeninin Hume'un "özdeşlik" kavramını genel olarak yanlış kavramış olmasına bağlar. (Penelhum 1975: 82)

arasındaki neden-sonuç ilişkisini göstermesiyle, en azından bu noktada, kişi-özdeşliğini üretmekten çok keşfettiğidir. (Hume 2009: 180)

Hume'un bellek konusundaki saptamalarında, zihin; karmaşık, dinamik, sürekli değişen, kendi özdeşliğine yönelik inancın oluşturulması dahil tüm inançlarımızın oluşturulmasında etkin bir eyleyicidir. Özdeşliğin bu şekilde kuruluşu, zihnin ardışık algılarını kendi nesnesi olarak alan bir tür karmaşık algıyı da gerektirir. Çünkü bizler sadece algılarımızın herbirinin tek tek bilincinde değilizdir, aynı zamanda bu algıların ardışıklığı olarak kendimizin de bilincindeyizdir. (Hume 2009: 192-93)

Bellek – Nedensellik İlişkisi

Deneyimlerimize ilişkin şimdiki ve geçmiş algılarımız arasındaki benzerliğin bellekten kaynaklandığını belirtmiştik. Belleğin diğer bir rolü ise, nedensellik ile ilgilidir. Nedensellik ilişkisi, zihnin algılarında kişi-özdeşliğine yönelik inancın doğmasına yol açar ve bu süreçte bellek, benzerlik ilişkisinde olduğu türde bir işleyişe sahiptir. Hume neden-sonuç ilişkisini “Nesnelerin, bizi bellek ve duyarlarımızın dolaysız izlenimlerimizin ötesine götürebilen biricik bağlantısı veya ilişkisi” olarak tanımlarken, bunu, “bir nesneden bir başka nesneye yapacağımız çıkarsamayı dayandırabileceğimiz tek ilişki” oluşuna bağlar. (Hume 2009: 72)

Hume, kişi-özdeşliğinin kaynağının bellek olduğunu öne sürerken, bunun en temel nedeninin, ben'in farklı algılarımız arasındaki bir “nedenler-sonuçlar zinciri” ile oluşturulmasına dayandırır (Hume 2009: 180). Geçmiş deneyimlerimize ilişkin pek çok şeyi anımsamıyor olmamıza ve dolayısıyla belleğimizde geçmişle ilgili ciddi boşluklar olmasına rağmen, bizler adeta bu boşluklar yokmuş gibi, aynı ben'lere sahip olarak varlığımızı sürdürüyormuşuz gibi düşünürüz. Hume, böyle davranabiliyor olmamızın nedeninin, bellekteki sözkonusu boşlukları doldurmamıza yardımcı olan, bunu ideler arasında bir *birlik* üreterek olanaklı kılan nedensellik ilkesiyle açıklanabileceğini belirtir (Hume 2009: 75). Bir deneyimden diğerine geçişi, geçmiş ve/veya şimdiki deneyimler arasındaki nedensel bağ sayesinde zihnin olanaklı hale getirdiğini vurgulayan Hume'a göre, bir algıdan diğerine geçişte, kendimizi kesintisiz süren kişiler olarak görmemize hiçbir şey engel olamaz.

Bellek, algılar arasındaki nedensel bağlantıların zamanla farkedilebilmesini sağlayan tek araçtır. Ben'in özdeşliği idesi, benzerlik ve nedensellik ilişkileriyle kurulur. Süreklilik ise, zihin tarafından algılara atfedilen bir şeydir ve bu da özdeşliğin algılarımızda içkin olmadığı, ancak algılarımız üzerine düşünmemizden doğduğu anlamına gelir. Bu yüzden Hume, belleği kişi-özdeşliğinin tek kaynağı olduğunu düşünmez. Çünkü benim geçmişteki eylemlerimi anımsamam aracılığıyla şimdiki ben ile geçmiştekinin aynı kişi olduğunu öne sürebilmem için hemen hemen tüm geçmiş eylemlerimi anımsamam gerekir, ancak bu olanaksızdır. Buna dayanarak Hume, belleğin tamamen kişi-özdeşliğini ürettiğinin doğrulanamayacağını belirtir. Ancak bir yandan da geçmiş eylemlerimizden bazılarını karşılaştırma yoluyla anımsayabileceğimizi vurgular. Tüm bunlara rağmen Hume, ayrı algılarımız arasındaki neden-sonuç ilişkisinin, belleğin kişi özdeşliğini keşfettiği *kadar* üretmesinin sözkonusu olmadığını belirtir. Bu durum bile başlı başına gösteriyor ki, özellikle imgelemin rolü

dikkate alındığında, özdeş bir ben idesinin oluşumunda neden-sonuç ilişkisi benzerlik ilişkisinden daha etkilidir.

Bellek – Bitişiklik İlişkisi

Hume kişi-özdeşliğinin zihnin algılarının ardıllığına dayandığını savunur. Bu algılar birbirinden ayrılabilirler, ancak biz hiçbir zaman sözkonusu bu algılar arasında gerçek bir bağ ya da gerçek bir bağlantı keşfedemeyiz. Dolayısıyla zihne özdeşlik atfederken, bunu gerçek bir bağlantıya dayanarak değil, imgelem sayesinde yaparız. Bu türden bir imgelem ise, ardıl algılarda keşfettiğimiz benzerlik ve nedenselliğe dayanır (Hume 2009: 175-76). Hume zamanda ve uzamda bitişikliği (*contiguity*) ise, çağrışımı (*association*) üreten bir *nitelik* olarak ve nedensellik idesinin temeli bir ilişki olarak tanımlar. Ancak sıklıkla da zihnin özdeşliği ile ilgili açıklamalarında bitişiklik ilişkisini dışarıda bırakır ya da ben konusuyla ilgili olarak bitişikliğin çok az ya da hiç etkisinin olmadığından söz eder. Uzamsal yakınlığı nedenselliğin temel bir unsuru olarak görmeyen Hume, izlenimlerin birbirini çağrıştırması noktasında bu türden bir bitişikliğin etkisi olduğu düşüncesini de yadsıyacaktır.

Hume'un, zihin algılarının gerçek bir birlik ve özdeşlik sunmadığını, algılardaki belli ilişkilerin (benzerlik, nedensellik) imgelemdeki etkileri nedeniyle zihin algılarına bu türden nitelikler atfettiğimiz biçimindeki savını anımsamakta yarar var. İdelerin bir çağrışımına yol açan bu ilişkiler, imgelemin geçişlerini de olanaklı kılar; bu durum eninde sonunda bir şeyin kesintiye uğramadan ve değişmeden kalabileceği ya da gizemliymişcesine açıklanamaz bir şey olabileceği yanılmasıyla sonuçlanır (Hume 2009: 176). Bitişikliğin bu çağrışırma niteliği imgelemde de gözlemlenebilir. (Hume 2009: 23)

Hume'un zihnin ya da ben'in özdeşliğine duyulan inancın açıklanmasında neden bitişiklik ilişkisini dışarıda bıraktığını sorgulayacak olursak, bunun nedeninin algıların nitelikleri olarak tanımladığı benzerlik, nedensellik, zamanda ve uzamda bitişiklik ilişkilerinin ortaya çıkışlarıyla ilgili olduğunu görürüz. Hume, yalın idelerimiz arasında *birliği ve/veya bütünlüğü* sağlayan ilkeler olarak tanımladığı idelerin bağlantıları ya da çağrışımalarını olanaklı kılanın, algılarımızın sözkonusu bu üç niteliği olduğunu belirtir. Ayrıca “İki nesne birbiriyle yakından ilişkili görüldüğü zaman, birliği tamamlayabilmek için, zihnin onlara ek bir ilişki yüklemesi”ni olanaklı hale getiren eğilimi, insan doğasına ait bir özellik olarak tanımlar (Hume 2009: 337). İnsanın doğasından kaynaklanan böyle bir eğilimin sonucu olarak nesnelere arasında gerçekte varolmayan bir ilişki, zihin tarafından oluşturulan yeni bağlarla kurulacak ve bu yolla nesnelere bir birlik olarak yeniden birleştirileceklerdir:

Hume açısından baktığımızda, sözkonusu üç niteliğin ideler arasında çağrışım yarattığı ve böylece mevcut bir idenin başka idelerin zihinde ortaya çıkmasını sağladığı açıktır:

Düşüncelerimizin ilerleyişinde ve tasarımlarımızın kesintisiz bir şekilde dönüp durmasında, imgelemimizin bir tasarımdan *ona benzeyen* bir diğer tasarıma kolayca geçtiği ve bu özelliğin düşünem için tek başına yeterli bir bağ ve çağrışım olduğu açıktır. (Hume 2009: 23)

Benzer bir şekilde, duyular nesnelерinde değişiklikler yaparken, nesneleri belli bir düzen dahilinde değiştirmesi gerektiğinden, bu nesneleri adeta bitişiklermiş gibi algılamak zorundadır; dolayısıyla imgelem nesnelерini tasarlarırken bunu zaman ve uzam parçalarında yapmak zorundadır (Hume 2009: 23). Bu süreç, imgelemin edindiği alışkanlıkla belirlenir. Hume, bir nesne üzerine düşünmeye başladığımızda, o nesneye bitişik olanın da kolayca zihne götürüldüğünü söyler. Ayrıca zamanda ve uzamda bitişiklik ilişkisinin ben idesiyle ilgisi daha çok algıların ardıllık özelliğinden kaynaklanır. Çünkü algıların ardıllığı, zihnin ya da ben'in kesintili olarak varolmasını sağlayan özelliktir. Örneğın uykuda olmak gibi ya da diğer bilinçsiz durumlarda olduğu gibi, algıların olmadığı ve dolayısıyla zihnin ya da ben'in varlığının kesintiye uğradığı anlar sözkonusudur:

Hiçbir zaman benliğimi bir algı olmaksızın yakalayamam ve hiçbir zaman algıdan başka bir şey gözleyemem. Derin bir uyku esnasında olduğu gibi algılarım bir süre için ortadan kaldırılacak olursa, o süre boyunca benliğimi duyumsayamam ve varılmadığım hakikaten söylenebilir. (Hume 2009: 174)

Bu durumda ben'i oluşturan ardıl algı demetlerinin geçici olarak birbirine bitişik olmalarına gerek yoktur. Diğer yandan algılarımızda ortaya çıkan geçici bitişiklik ilişkileri, bellekte saklanmazlar. Dolayısıyla bu geçici bitişiklik ilişkilerinin, algılarımıza bir özdeşlik atfetme eğilimimiz üzerinde herhangi bir etkisi yoktur.

Hume'un bitişiklik ilişkisine, diğerlerine oranla daha mesafeli duruşu öyle anlaşılıyor ki, zaman ve uzamdaki bitişikliğin insan zihni dışında kalan bir alan olarak düşünülmesinden kaynaklanıyor. Bu, Hume'un benlik anlayışını aşan nesnel bir alanı ima etmesi nedeniyle olumlu gözle görmeyen bir ilişki olacaktır.

Algılar demeti kuramı

Hume'a göre, bir kişinin bilincinde olduğu yaşamının bütünü olarak tanımlayabileceğimiz "ben"e ilişkin yalın, tikel bir izlenime sahip değiliz, buna rağmen dikkate alınması gereken bir kişi-özdeşliği idesine sahibiz. Hume bu ideyi algılarımızın geçiciliğine dikkat çekerek açıklamaya girişir ve bundan hepimizin birer farklı algılar demeti olduğumuz sonucunu çıkarır. Oysa felsefe tarihinde gözlemlediğimiz gibi, daha güçlü ve çok daha bütüncül bir "ben" kavramına ulaşmak için genellikle ruh ya da değişmeyen bir töz idesi eklenmiştir; bu durum Hume açısından haksız bir kişi-özdeşliği düşüncesi ortaya çıkarmasından dolayı kabul edilemezdir. Hume'un bu yaklaşımı, Aristotelesçi ve Skolastik geleneklerin, onların özünü oluşturan töz kuramının da reddini içerir. Bu durum, Hume'un benlik öğretilerini, modern felsefenin Aristotelesçi ve Skolastik geleneklerden kurtuluşunun simgesi haline getirir.

Modern felsefede töz kavramı, Descartes ve ardılı Spinoza ile Leibniz gibi usçu filozofların öğretilerinde temel bir kavram olarak ele alınmıştır. Descartes, zihnin/ruhun bedenden ya da özdeşsel tözden ayrı, özdeşsel olmayan bir töz olduğunu öne sürmüştü. Hume, bu türden bir zihin anlayışını ve Kartezyen felsefenin öngördüğü türde zihin-beden ikiliğini reddeder. Fiziksel varoluşundan bağımsız olarak düşünülen bir tözde gerçek bağlantıların olamayacağını belirten Hume, böyle bir durumda her şeyin gerçekten birbirinden ayrı, birbiri ile gerçek bağlantı kurulamaz halde olacağını

söyler. Dolayısıyla “Kartezyen ben”, töz kavramı Hume için gerçeklikle ilişkilendirilemeyecek olması nedeniyle, boş ve anlamsızdır.

Hume'un zihne ilişkin genel olarak bu yaklaşımı, zihnin/ben'in algılar demeti kuramı (*the bundle theory of mind / the bundle theory of the self*) olarak anılmaktadır. Hume'a göre *algılar*, bilişsel bir sürece dahil olmadan, yani zihinsel bir etkinliğe dönüşmeden önce insan zihninde varolanlardır. Hume, öncelikle ben'in algısının yalın değil, bileşik bir algı olması gerektiğini, çünkü bir nesnenin izlenimini edindiğimiz gibi ben'e ilişkin yalın bir algımızın ya da bir izlenimimizin olmadığını belirtir. “Algılar demeti” olarak tanımlanan ben'in bu bileşik algısı, aynı zamanda benin zihinsel bir birlik olduğu ve algılarından bağımsız bir varoluşa sahip olamayacağı anlamına gelir. Algılar kuramına göre, farkında olunan her nesne bireysel bir algıya dayanır, zihin ise, “belli ilişkiler tarafından birleştirilmiş farklı algıların bir yığını ya da toplamıdır.” (Hume 2009: 146). Yani farkında olduğumuz şeyler aslında bir *algılar akışı*dır, bu akışın unsurlarından hiçbiri yalın, değişmez, sabit ve süreklilik arz eden bir zihnin algısı olamaz:

Zihin bir tür tiyatro sahnesidir: orada çeşitli algılar ardışık olarak kendilerini gösterirler; geçerler, yeniden geçerler, kayıp giderler ve sonsuz bir duruş ve durum çeşitliliği içinde birbirleriyle karışır. Yalınlık ve özdeşliği imgelemek için ne gibi bir doğal yatkınlığımız olursa olsun, zihinde sözcüğün tam anlamıyla tek bir zamanda hiçbir *yalınlık* ve farklı zamanlarda *özdeşlik* yoktur. Tiyatro benzetmesi bizi yanıltmamalıdır. Zihni oluşturanlar yalnızca ardışık algılardır; bunlarda temsilin yapıldığı yerin ya da kendisini oluşturan gereçlerin en uzak bir kavramını bile taşımayız. (Hume 2009: 174)

Buna göre, bir kişiye “ben” idesini ya da kendisiyle özdeş olduğu sanısını veren sadece benzerlik ve nedensellik gibi ilişkiler değildir, sözkonusu bu algıların birlikte-varoluşu ya da birlikte-kavranışı da ben idesinin oluşmasını sağlar. Hume ilk açıklamasında, algıların bu türden bir birlikte-varoluşundan imgelemi sorumlu tutar; ben'in gerçekte yalın ve bölünemez bir şeymiş gibi davranıp, algıları biraraya getiren bir ilke rolü oynamasını imgelemin sağladığını öne sürer. İkinci açıklamasında ise, özdeş bir zihnin ya da özdeş ben'in imgesel yaratımının sonucu olan algılar arasındaki ilişkilerin, farklı zamanlardaki algıları birbirine bağladığını iddia eder. Hume, tüm bu saptamalarıyla, herhangi bir zamandaki deneyimleri, belli bir ben'e özgü deneyimler yapan gerçek bir “öz” olmadığını göstermektedir. Benzer şekilde, farklı zamanlarda meydana gelen deneyimlerin merkezinde, bu deneyimleri aynı ben'in deneyimleri olarak birleştiren bir şey de yoktur.

Sonuç olarak Hume, yalın ve değişmeyen biçimindeki ben idesinin tamamen yanılsama olduğunu öne sürerken, zihne/ben'e gerçek bir öze sahiplermiş gibi özdeşlik atfedilmesinin, imgelemin etkinliğinin sonucu olduğunu vurgular. Benzerlik ve nedensellik ilişkileri imgeleminde idelerin geçişlerini sağlar ve bu geçişlerin oluşturduğu ideler zinciri kesintisizmiş gibi ilerleyen bir kişi-özdeşliği düşüncesini bizde doğurur (Hume 2009: 179). Ancak tam da bu ilişkiler nedeniyle Hume'un hem algılar demeti kuramının hem de kişi-özdeşliğiyle ilgili yaklaşımının çelişkiler içerdiğine yönelik görüşler öne sürülmüştür. Sözgelimi “benlik”i saf bilincin aldatıcı temel kavramı olarak tanımlayan P. F. Strawson, Hume'un algılar demeti kuramıyla vardığı sonucun aslında şaşırtıcı olmadığını söyler. Çünkü Strawson'a göre bir “birlik ilkesi”nden

sözdebilmemiz için öncelikle bir “farklılık ilkesi”nin olması gerekir, ancak farklı oluşları açıklayan böyle bir ilkeye sahip olunmadığından dolayı bir birlik ilkesini araştırmaya girişmek boş bir çaba olacaktır:

Kendisini incelediğinde algı olmadan kendisine dair hiçbir şeyi asla ortaya çıkaramadığından, algıdan başka hiçbir şey ortaya çıkaramadığından yakındığı zaman Hume'un araştırmış olduğu ya da ironik biçimde araştırıyormuş gibi yaptığı, saf bilincin bu aldatıcı temel kavramına, benlik-tözüne karşılık gelen şey buydu. Daha kötüsü –bu sefer ironi yoktu ama Hume açısından baş belası bir karışıklık vardı– şaşa kalmış ve bozguna uğramış olduğunu kendine itiraf eden Hume'un boşuna birlik ilkesi araştırdığıydı, çünkü farklılık ilkesinin olmadığı yerde birlik ilkesi de yoktur. Burada Kant'ın Hume'dan daha zekice, saf biçimsel ('analitik') bir birlikle uyum sağladığı şey de bu idi: “Düşünüyorum”un birliği, tüm algılarıma katılır ve dolayısıyla hiçbirine katılmayabilir de. Sonuçta, bu belki de Wittgenstein'in öznenen sözederken, ilkin özne gibi bir şeyin olmadığı ve ardından da onun dünyanın bir parçası değil, ancak sınırdır dediği şeydir. (Strawson 1996: 103)

Hume açısından bakıldığında, *İnceleme*'nin ilk bölümlerinde de belirttiği gibi “farklılık” gerçek bir ilişki değildir ve dolayısıyla tüm felsefi ilişkilerin kaynağı olarak sıraladığı yedi ilişki türü arasında yer almaz (Hume 2009: 25). Bunun nedenini, farklılığın gerçek veya olumlu bir ilişki olarak değil, bir ilişkinin olumsuzlanması olarak görmesine bağlar.

Diğer yandan Strawson'un eleştirisinde başvurduğu “ben” kavramı, “bilinç durumları” olarak deneyin herhangi bir sahibinin yokluğu düşüncesine dayanır. Moritz Schlick'in benliği reddedişinden, yani “sahipsizlik kuramı”nın (*the no-ownership theory*) temel savından esinlenen Strawson'a göre bilinç durumlarının zihinsel ya da fiziksel bir sahibi yoktur (Schlick 1936: 339-69). Bu açıdan ele alındığında Hume'un, –en azından Strawson'un eleştirisini izlersek– birlik olarak ben için görgül bir kanıt arayışında aslında ben'i bir *durum* (bir bilinç durumu olarak) değil, *nesne* olarak bilinebilirliğini baştan varsaymakla, kategorik bir hata yapmış olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Bu durum, Strawson'a göre, Hume'un zaten olmayan bir şey için görgül kanıt aradığı anlamına gelmektedir. Ancak Strawson'un eleştirisi büyük ölçüde Hume'un savlarına dayanmayıp, adeta onun söylemediklerinden dolayı sorumlu tutup yargılamak anlamını taşıyor. Çünkü Strawson'ın çözümlemesinde, Kant'ın aşkınsal benliğini Hume'un daha önce düşünmemiş olmasını ciddi bir eksiklik olarak gördüğü anlaşılıyor. Ancak bu yaklaşımın kabul edilmesi olanaksızdır, çünkü Hume'un Kant'ın benine benzer bir arayışı zaten hiç olmamıştır.

Dolayısıyla Hume, özellikle algılar demeti kuramındaki saptamalarıyla birlikte, deneyimleri belli bir ben'e özgü deneyimler olduğunu gösteren gerçek bir öz olmadığı gibi görgül bir kanıtın da bulunmadığı sonucuna varıyor. Ancak bu noktada Hume'un ben'in varlığını reddettiği ya da kişinin ben sezgisinin bir yanlısı olduğunu öne sürdüğü düşünülebilir. Oysa yapmaya çalıştığı, yalın ve özdeş bir ben idesinin deneysel bir temele dayanmadığını göstermektir.

SONUÇ

Hume, *İnceleme*'de zihnin işleyişi bakımından, nedensellik ve benzerlik ilişkilerinin imgelemede algılar arasında bir geçiş sağlamasından ötürü bir “özdeş ben” yanılmasına yol açtığını ileri sürer. Bu yanılmanın giderilmesinin yolu, öyle anlaşılıyor ki, belleğin rolünün açıklanmasından geçiyor. Hume'un bellek çözümlemesinin çağının ilerisinde, günümüz bilim çevrelerinin yaklaşımlarını önceleyen bir niteliği olduğu inkar edilemez.

Hume'un ben kuramına ilişkin savları felsefe tarihinde çeşitli bağlamlarda tartışılrsa da, günümüz zihin felsefesi ve bilişsel bilimler açısından bakıldığında, aşağı yukarı ikiyüz yıl önce ileri sürülen görüşlerin aslında ne kadar dikkat çekici olanaklar sağladığı görülüyor. Bu yüzden Jerry A. Fodor, Hume'u bilişsel süreçlere ilişkin günümüz psikoloji kuramlarının mimarı olarak anar (Fodor 2003: 3). Fodor bu saptamasını, Hume'un zihinsel süreçleri araştırmasına, bu süreçlerin etkin bileşenleri için önerdiği açıklamalara, zihinde varolanlar arasındaki ilişkilere ve bu ilişkiler üzerinden zihni anlama çabasına dayandırır. Fodor'un saptamasının doğruluğunun bir delili olarak, Kartezyen zihin-beden ikiliğinden esinlenerek insan zihnini biyoloji ya da genel olarak özdeksel alanın dışında tutma eğilimine günümüz zihin çalışmalarında artık rastlanmıyor oluşunu gösterebiliriz. Hume'un insan zihnini ilişkiler aracılığıyla anlama çabasının, bilişsel süreçlerle ilgili günümüzdeki çalışmaların genel yapısına uyumlu olduğu açıktır. Fodor, Hume'un *İnceleme*'sinin bilişsel bilimlerin ana metni olduğunu, çünkü zihnin temsili bir kuramı (*a representational theory of the mind*) temelinde deneysel bir psikoloji kurma projesinin ilk kez bu metinde açıkça ortaya konmuş olduğunu öne sürer. (Fodor 2003: 135)

Ne Kartezyen çizginin “düşünen ben” savına ne de sonradan Kant tarafından etraflıca ortaya konacak türdeki idealist ben yorumlarına katılan Hume'u tıpkı Fodor'un ifade ettiği gibi bilişsel süreçlere dair psikoloji kuramlarının mimarı saymak abartılı olmayacaktır. Hume'un ben idesi konusunda geliştirdiği yaklaşım, döneminde tartışmasız kabul gören zihin tasarımlarının sadece yadsınmasına değil, aynı zamanda kendinden sonraki zihin araştırmaları için de yol gösterici bir etkinin doğmasına neden olmuştur. Kendi zamanında görgül kanıtların azlığı ya da dağınıklığı onun felsefesinin anlaşılmasını güçleştirmiş olsa da çağımızda bu alanda yürütülen tartışmalarının Hume'a borçlu olduğunu görmek, bilim-felsefe ilişkisinin sürdürülmesi gereken bir ortaklık olduğunu düşündürmesi bakımından dikkat çekicidir.

An Analysis for the Epistemological Basis of the Idea of Self in Hume

Abstract

While Hume investigates the epistemological basis of the idea of self in his book *A Treatise of Human Nature*, on the one hand he tries to show that our knowledge about the self that is accepted without any doubt does not have reliable basis, on the other hand he draws our attention that any research in this field should be conducted through a science. The search for the empirical evidence for the idea of self is both required for the experimental basis of the newly formed human sciences, and implies a new reasoning for the researches concerning the human nature. Hume's method of reasoning indicates that the approaches of the traditional philosophy concerning human mind are no longer tenable. In this paper it is examined that while Hume establishes the doctrine of the idea of self, he attempts to explain the mental activities remaining in a natural course, and it is argued that Hume's epoch-making conceptual and principal contributions in this area have an undeniable impact upon the cognitive sciences of our age. Thus, the epistemological basis of the formation of the idea of self will be analysed by drawing our attention to the personal identity and to memory which makes possible to think such an identity.

Key Words

Hume, the personal identity, memory, self, the bundle theory of perceptions.

KAYNAKÇA

- AINSLIE, Donald. (2001). "Hume's Reflections on the Identity and Simplicity of Mind", *Philosophy and Phenomenological Research* 62: 557-78.
- AINSLIE, Donald. (2008). "Hume on Personal Identity", *A Companion to Hume* içinde, E. S. Radcliffe (ed.), Oxford: Blackwell: 140-56.
- FODOR, Jerry A. (2003). *Hume Variations*. Oxford: Clarendon Press.
- HUME, David. (2009). *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, çev. Ergün Baylan, Ankara: BilgeSu Yayınları.
- NOONAN, Harold W. (1999). *Hume on Knowledge*, Londra: Routledge.
- PENELHUM, Terence (1955). "Hume on Personal Identity", *Philosophical Review* 64: 571-89.
- PENELHUM, Terence (1975). *Hume*, Londra: MacMillian Press.
- SCHLICK, Moritz (1936). "Meaning and Verification", *The Philosophical Review* 4, Cilt. 45: 339-69.
- STRAWSON, P.F. (1996). *Individuals: An Essay in Descriptive Metaphysics*, Londra: Routledge.
- STROUD, Barry (1977). *Hume*, Londra: Routledge&Kegan Paul.
- THIEL, Udo (2011). *The Early Modern Subject: Self-Consciousness and Personal-Identity from Descartes to Hume*, New York: Oxford University Press.